

UDK 316.7

130.2

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 15. listopada 2001.

Velike transformacije

Matko Meštrović

Ekonomski institut, Zagreb

Sažetak

Geobiosocijalna evolucija Zemlje nagoviješta stadij noosfere kao procvat čovječanstva i ostvarenje unutarnjeg potencijala svake osobe. Takvo civilizacijsko sazrijevanje ljudskog roda pretpostavlja emancipaciju ljudskog duha od autoriteta formaliziranih sustava i kvantitativnih mjerila. To znači proširenje epistemologijskog vidokruga i duboku svjetonazorsku promjenu. Jedino ubrzano otvaranje prema sociokulturnoj evoluciji može i ekonomski proces podignuti na višu razinu. Taj je smjer, međutim, povijesno zakočen organizacijom modernog/postmodernog društva na načelu dobiti i profita.

Argumentacija za navedenu tezu pribrana je u članku transdisciplinarno i predočena dijahronijski, s uvidima u promjene novovjeke prosvjetiteljske misli i njezina recentna osporavanja koja se suprotstavljaju sveopćoj komodifikaciji.

Ključne riječi: *evolucija, entropija, ekonomija, noosfera, epistemologijski obuhvat, povijesna kritika, civilizacija, distopija, utopija, utopistika, zbilja, robna fikcija, emancipacija, civilno društvo*

Netko tko se nikad nije sam osvjedočio da kisik i vodik zajedno daju supstanciju sa svojstvima vode, pomislio bi kod prvog doživljaja te reakcije da je riječ o misteriju. Jednako tako misterioznom čini se evolucija jer se njezino zbivanje ne može promatrati neposredno niti se ikakvim sustavom jednadžbi može opisati (Georgescu–Roegen, 1971:17).

Materijalno, ekonomski se proces sastoji od transformacije niske entropije u visoku entropiju, to jest u otpad. Ali pravi proizvod toga procesa nije pustoš, nego netvarno strujanje, užitak življenja. Baš zato, ma kako to paradoksalno izgledalo, zakon entropije nuka nas da priznamo ulogu kulturne predaje u ekonomskom procesu. Disipacija energije, naime, zbiva se posvuda automatski – toplina uvijek ide prema hladom – pa svako kretanje obrnutim smjerom ima obilježje svrhovitog djelovanja (18–19).

Kroz ekonomski proces zakon entropije djeluje relativno sporo, ali njegovo djelovanje nikad ne prestaje. Iako priznaju ulogu prirodnih izvora, ekonomisti svejedno misle da se entropija može nekako zanemariti. Zagađenje je, međutim, dugoročan problem, najtješnje vezan s načinom kako će čovječanstvo znati koristiti dostupnu nisku entropiju prirodnih izvora. Prirodni čovjekov miraz sastoji se od zaliha niske entropije koju sadrži kugla zemaljska i od dotoka sunčeve energije. Sunce je i samo podložno entropijskoj degradaciji. Ali ukupne zalihe prirodnih resursa ne vrijede ni koliko nekoliko dana sunčeve svjetlosti (19–21).

Ta Georgescu–Roegenova napomena sadrži upozorenje dalekosežnog značaja, ali i jednu misao koja upućuje na rekapitulaciju cjelokupnoga prijednenog puta čovječanstva. Kamo čovjek smjera?

1. KA GLOBALNOJ KREATIVNOSTI

Ciklus postojanja aktivnih prirodnih sustava podrazumijeva proces antientropijskog samoorganiziranja, to jest uspon u stupnju složenosti i uređenosti na uzlaznoj strani razvoja i opadanje na silaznoj. Općenito, normalni ciklus društvenog sustava prolazi kroz stadije nastanka, rasta, unutarnjeg razvoja, zrelosti, propadanja i smrti. Ljudska bića i ljudski rod, kao korelativni sustavi, ishod su povezanog djelovanja organske i kulturne revolucije. Ljudska bića po rođenju stječu sposobnost govora, razumijevanje svijeta i svijest o sebi kao pojedincu, uz mnoge vještine. Ljudski je rod razvio jezik, usavršio navike rada i nakupio znanje o okolini i vlastitosti. Svi mi činimo ljudsku zajednicu koja je zajedno niknula, razumijevajući individualno–kolektivno otkuda smo, što smo i čemu smo. Odsutnost jamstva da ćemo proći čitav ciklus postojanja, našoj situaciji je svojstvena. Kao i kod svakog živućeg organizma i naša se evolucija može prekinuti u svakom stadiju ciklusa (Kompanichenko, 1994: 509–510; 512).

U usporedbi s postojanjem ljudskog roda, ljudska je civilizacija još veoma mlada, kao otprilike osamnaestogodišnjak. Pred njom je desetak tisuća godina unutarnjeg razvoja, zatim desetak tisuća godina zrelosti i isto toliko godina starenja. Ali, samo postojanje ljudskog roda, koje se procjenjuje na najmanje dva milijuna godina, predstavlja vrhunac geobiosocijalne evolucije Zemlje. Kad dosegne svoju zrelost, ljudska će civilizacija dovesti planet do stadija noosfere, to jest, bit će dosegnuto temeljno funkcioniranje triju planetarnih sustava – geološkog, biološkog i društvenog – čija je evolucija vođena antientropijom. U tome Kompanichenko prepoznaje i najopćenitije značenje postojanja ljudske civilizacije. Po njemu, budući procvat čovječanstva podrazumijeva maksimalno moguće ostvarenje unutarnjeg potencijala svake osobe i maksimalnu razinu životnog zadovoljstva (514; 516).

Proces samoorganiziranja, započet u biosferi, vodi postupnom usponu oblika života koji s uzlazom čovječanstva kulminira. Taj se proces proslijeđuje s općim znakom »plus«. U njemu, izravno ili neizravno, sudjeluju svi prethodni i svi sadašnji oblici života. Sada, kada je ljudska civilizacija dosegla razinu neprispodobive moći, mora se početi plaćati naš dug tim životnim oblicima. Socioekološka kriza koja nas čeka početkom trećeg milenija ne može se izbjeći, ali se može ublažiti. To znači da se promišljeno samograničenje čovječanstva prvi put pokazuje nužnim (517).

Iako su simptomi spomenute krize već očiti, mitske pretpostavke o napretku, prirodi i tehnologiji nisu otklonjene. Pokazalo se da ideja napretka kao metaforička transformacija negdašnjeg mita o raju na Zemlji nema samo stvarnosni nego i vrijednosni značaj. Iako se nije zasnivao na božanskom poretku, moderni sekularni mit o progresu nije bio ništa manje determinističan. Promicao je vjeru da je materijalni, društveni i moralni napredak čovječanstva ne samo moguć, nego i neizbježan. Ali, djelatni oblici na koje se pojam napretka praktički sveo – ekonomski rast i politička formalnost – posve su skućili nekadašnju intrizičnu emancipatorsku snagu mita o ljudskom biću kao subjektu spoznaje i moralno autonomnom akteru. Ni najbrži ekonomski rast bez solidarnosti, ni najpotpuniji demokratski sustav bez prijateljstva, ni najslobodnija sloboda bez dostojanstva i poštovanja, ne mogu voditi napretku, kaže finski znanstvenik Pentti Malaska. Obnoviti naše gledanje na napredak, prirodu i tehnologiju znači, po njemu, ponovno emancipirati duh ljudi od autoriteta modernih formaliziranih sustava i kvantitativnih mjerila, na putu ka novoj globalnoj kreativnosti (1994:531–534).

2. ONTOLOGIJA NAS SAMIH

Doba koje je danas na zalasku naznačio je i odredio prije četiri stotine godina Francis Bacon svojim uvjerenjem da je svrha znanja moć nad prirodom i da se čovjekova sudbina može poboljšati korisnom upotrebom te moći. To je doba došlo svome kraju, Baconov program *The Great Instauration of the Power of Man over the Universe* iscrpljen je i mi se moramo dati u potragu za novim koji će, s osloncem na dosadašnja postignuća, pokrenuti nova ljudska nastojanja (Sagasti, 2000:595–596).

Čovjek nije središte ni posljednji razlog svijeta niti su sve stvari stvorene da služe njegovim poslovima. To naslijeđeno poimanje zbilje i čovjekova mjesta u svemirskom poretku grubo je dovedeno u pitanje u proteklom stoljeću, poglavito u posljednjih pet desetljeća. Danas smo prisiljeni sami sebe vidjeti u novom svjetlu i s drukčijih gledišta. Valja prihvatiti spoznaju o probabilističkoj naravi fizičkog svijeta i mnogostrukosti svjetova, napustiti naše predodžbe o linearnom i apsolutnom vremenu i ideju o beskonačnom ljudskom napretku, neovisno o uzajamnim vezama s drugim ljudskim bićima i biofizičkim svijetom što nas okružuje. Mi doista postajemo odgovorni za biološku evoluciju naše vrste, bez obzira na to da li smo za tu odgovornost i pripremljeni. Sposobnost rezoniranja nije isključiva povlastica ljudskih bića, baš kao što nas nagla pojava virtualnog prostora upućuje na nove razine zbilje. Moramo uvažiti da i tehnološki napredak transformira ljudska međudjelovanja, fragmentira naše sebstvo i preinačuje naš osjećaj osobnosti, napominje Sagasti (598).

Naša jedinstvenost proizlazi iz uzajamnog djelovanja biologije i kulture. To je ono što je dovelo do visokorazvijenog simboličkog jezika, a otuda i do naše sposobnosti prilagođavanja putem kulturne promjene. Uzajamna igra biološke i kulturne evolucije pružila je osnovu za pojavu samosvijesti koja se razvila mahom u interakciji s drugima. Samosvijest je omogućila organizaciju i integraciju naših fizičkih i mentalnih sposobnosti i s njom se povezuje i činjenica da smo sposobni pripremiti se za prestanak našeg života. Ta svijest o vremenitosti bila je moćna evolucijska sila koja je ljudska bića motivirala da nadiđu granice što ih nameće biološka smrt (599).

Sposobnost da integrira osjećaj i razum, također je jedinstveno svojstvo koje naša vrsta duguje spoju biološke i kulturne evolucije. Isprepletenost osjećanja i mišljenja u osnovi je vrijednosnih prosudbi i razlikovanja dobrog od lošeg, a time i slobode izbora. Sve to obdaruje ljudska bića neusporedivom evolucijskom prednošću pred drugim vrstama na Zemlji, a upravo mi sada mijenjamo sam kontekst, presudan i za tip evolucije i za način njezina događanja, jer biofizičku okolinu transformiramo do neviđenog stupnja. To što smo povećali sposobnost da biološku evoluciju nadziremo i usmjeravamo umjetnim sredstvima, najbolje govori da time mijenjamo pravila evolucijske igre i za samu ljudsku vrstu, to jest da se i naše poimanje ljudske prirode mora transformirati. Po tome je naša sadašnjost odista jedinstveno razdoblje u ljudskoj povijesti u kojem se zbilja svih članova ljudske vrste korjenito preobličuje (600–601).

3. JE LI DALEKOVIDNO PONAŠANJE MOGUĆE?

U uspoređivanju s vremenskom skalom biološke evolucije, prilagođavanje u društvenim sustavima među entitetima koji odlučuju – pojedincima, tvrtkama ili nacijama – događa se relativno brzo, mahom svjesno i izričito. To je poput igre koja je i sama sustav. Ali, napominje Ayres, dok je u igri glavna strategija nadmetanje, u zbiljskom svijetu društvenih sustava od kritične je važnosti suradnja. Stvarni društveni i ekonomski život uvijek je posredovan. Zato se pojam »društvenog optimuma« ni ne može

čvrsto definirati ako se slijedi funkcija pojedinačne korisnosti. Aksiomatsku osnovu teorije maksimalne korisnosti, na koju se poziva ekonomska znanost, posve su opovrgnuli bihoviornalni psiholozi (Robert Ayres, 1994:27–128).

Institucija privatnog vlasništva i sama iziskuje visoki stupanj društvene suradnje da bi se zaštitila prava vlasnika. Ali vlasništvo nije uvijek ni u svemu moguće. Nitko ne može biti vlasnik sunčevog svjetla, ili biosfere, ili klime, jer je fizički nemoguće u tome isključiti druge. Općim pristupom javnim dobrima isto tako neki korisnici neizravno mogu biti oštećeni. Svakako u međuovisnim sustavima optimizacija na razini jedinice recept je za katastrofu na razini sustava. Pojedinačne racionalne, pa čak i optimalne strategije vode kolektivnoj propasti, baš kao što u nekim okolnostima neoptimalne strategije mogu dovesti do kolektivnog uspjeha (129–130).

Postoji li uopće neko načelo optimizacije za društveni sustav, pita se Ayers. Klasična i neoklasična ekonomika ekonomski sustav predstavljaju kao sređeno ponašanje na socijetalnoj razini do kojeg dolazi velikim brojem slučajnih susretanja na individualnoj razini. Ali ne uvažavaju činjenicu da i samo tržište pretpostavlja kooperativno ponašanje, kao ni to da sustav tržišnih cijena nema nikakve analogije u fizici ili biologiji. Sustav cijena ne procesira izravno informacije o okolini da bi generirao kontrolne signale, kao što to čine živi organizmi, nego funkcionira uz pomoć simboličkih informacija. Zato ni ne postoji u njegovoj samoregulaciji nikakva prirodna tendencija koja bi dovela do toga da se raspoloživi rad i kapital koriste u potpunosti. Ni izumi ili tehnološka poboljšanja nisu slučajni, nego intendirani i omogućeni posebnim ulaganjima. Znanje je neopipljivo, ali se svejedno može reći da je utjelovljeno u kapitalu, bilo kao fiksni kapital, radna vještina, organizacijska struktura ili računalni program (132; 136–137; 154).

Neoklasični ekonomisti uvriježili su mišljenje da je ravnoteža normalno stanje gospodarstva, te da tržišne cijene reflektiraju stvarnu ravnotežu ponude i potražnje. To je u posvemašnjoj suprotnosti s termodinamikom. U njoj približavanje ravnoteži objašnjava sve fizičke procese. Ni ekonomski sustav nije statičan, naprotiv, krajnje je dinamičan, ali bi ekonomisti tek trebali razviti adekvatnu evolucijsku teoriju neravnoteže i načine mjerenja udaljenosti od ravnoteže, sugerira Ayres. Takva bi teorija bila u stanju objasniti pokretačke snage ekonomije analogno termodinamičkom potencijalu. Ekonomski bi sustav mogao biti viđen kao istaknuto nelinearan s brojnim povratnim spregama i račvanjem povratno stabilnih rješenja koja vode do samoorganizacije. Da ekonomija mora biti samorganizirajući sustav tvrdi Robert Ayres, ali priznaje da mu nije jasno kako se u zbiljskom svijetu iz kratkovidnog i kratkoročnog maksimizirajućeg ponašanja može razviti dalekovidno ponašanje, nužno za opću suradnju (159).

4. SPUTAVAJUĆA PARADIGMA

Iako neki među najeminentnijim neoklasičnim ekonomistima, poput Paula Samuelsona, nisu mogli zatajiti svoje udivljenje pred djelom Georgescu-Roegenaa, oni ga zbog temeljne nepodudarnosti pojmovne strukture zakona entropije s onom koju slijedi neoklasična ekonomika nisu mogli prihvatiti. Dijalektički pojmovi nisu distinktivno odjelivi, međusobno se preklapaju ili zasjenjuju, za razliku od posve odjelivih, analitičkih ili aritmomorfičkih pojmova poput brojeva kojima se evolucijska promjena ne može obuhvatiti. Zakon entropije, naprotiv, evolucijski je zakon, a termodinamika jedina znanost koja se bavi inherentnom usmjerenošću (Lazada, 1995:31–32).

Riječ je o širem epistemologijskom vidokrugu na koji neoklasična ekonomika ne pristaje. Ona se još uvijek drži mehanicističke dogme osamnaestog i devetnaestog stoljeća koju su fizičari davno napustili. Posve su joj neprihvatljivi ne-aritmomorfički pojmovi koji su od presudne važnosti u ekologiji i evolucijskoj biologiji poput pojma vrste. Sve dok bude odbijala razumjeti entropijske učinke, ta će dominirajuća ekonomska škola biti nesposobna shvatiti da povijest i budućnost ekonomske uporabe prirodnih resursa nije naprosto neumoljivi marš napretka, neminovan i bez trenja poput gibanja biljarskih kugli, nego kontingentni proces čiji je ishod u osnovi nepredskaziv, baš kao i evolucija života na Zemlji (33;40–41).

Uvidi Georgescu-Roegenaa o ekonomiji i entropiji revolucionarni su utoliko što su temeljiti i elementarni i nema nikakvog formalnog razloga zašto ne bi bili uvršteni u sve udžbenike, primjećuje Herman Daly (1995:150). Ali bi to uvrštenje posve poremetilo standardna gledišta. Pokazalo bi da je ukupni entropijski tok materije/energije mnogo temeljniji nego izdvojeni kružni tok razmjene vrijednosti unutar ekonomskog sustava kako ga definiraju ekonomisti. Entropijski je tok ireverzibilan i kvalitativan. Entropija je mjera kvalitativne razlike između upotrebljivih resursa i beskorisnog otpada. Živi organizam ne može reciklirati svoje vlastite otpadne proizvode, jer iz okoline troši niskoentropijsku materiju/energiju i pretvara je u visokoentropijsku. S tom temeljnom činjenicom života mehanicistički modeli ne mogu se nositi. Uvažiti tu činjenicu značilo bi dovesti u pitanje doktrinu o kontinuiranom ekonomskom rastu kao normi zdrave ekonomije. Ali takav je rast moguć samo dok se operira s apstraktnom vrijednošću razmjene koja nema fizičku dimenziju. Rast entropijskog toka, međutim, neminovno susreće fizičke barijere iscrpljenosti, zagađenosti i ekološkog raspada (151).

5. PROŠIRENJE EPISTEMOLOGIJSKOG OBUHVATA

Moderna znanost pomogla je oblikovati neke od najsnažnijih mitova zapadnjačke civilizacije, baš kao što je bila instrument njezine dominacije nad nezapadnjačkim civilizacijama. Rijetko tko pomišlja da je zapadnjačka znanost zapravo baštinik znanstvenih znanja svih neeuropskih civilizacija. Prihvatila ih je i izdvojila se svojim poimanjem racionalnosti i svojim pristupom prirodi koji je svela na specifični i sekularni okvir. Sve što je djelovalo po drugim načelima ili izvan tog okvira više nije bilo znanost, ili je naprosto ispisano iz povijesti. Kao što je kolonijalizam išao ruku pod ruku s industrijskom revolucijom, tako je i razvoj zapadnjačke znanosti bio iznutra povezan s europskim carstvima (Sardar, 1994:665–667).

Dvije su njezine pret/postavke bitne, razaznaje Sardar: odjeljivost promatrača od promatranog i podudarnost mjerljivog sa zbiljskim. U istraživanju, dijelovi se mogu odvojiti od cjeline, organizam od okoline, čovjek od prirode, duh od materije, znanost od religije, a samo ono što se daje mjeriti odista je zbiljsko. Primjereno tome, nezapadnjačke kulture moraju napustiti svoje svjetonazore i vlastitu povijest, te izmijeniti svoj kulturni identitet ako žele postati naprednima. Danas se sve to preobraća u pitanje: nije li vrijeme da upravo suvremena znanost napusti tu svoju ontologiju odvajanja i metafiziku dominacije (669):

Jer, uznapredovale biologijske i informacijske tehnologije sad već posežu izravno u ono što bi trebalo biti istinski ljudsko, biološko i kulturalno. Biologijska tehnologija izražava kulturalne informacije u genetskom obliku kao biološke, baš kao što bio-

loškim sredstvima može posredovati u kulturalnom procesu, stapajući genetske informacije s kulturalnima. Isto se tako kompjutorski izlazni rezultati stapaju s kulturalnim strujanjem. Zato ovladati tim novim tehnologijama nužno podrazumijeva i to da se vlastita kultura izražava kroz njih, ohrabruje nas Goonatilake (1999:921–922).

On zapaža i neke bitne kontekstualne promjene: sve veću gustoću pakiranja informacija, smanjivanje zahtjeva za energijom i materijalima, te pomak civilizacijske osi ka neeuropskim dijelovima svijeta, što će nužno dovesti i do proširenja epistemološkog obuhvata. U današnjoj znanosti, tvrdi Goonatilake, različita kulturalna, epistemologijska i ontologijska gledišta već koegzistiraju (924–926).

Ekonomija je u biti procesni sustav ljudske svijesti, pa bi u načelu mogao djelovati u onoliko dinamičkih režima koliko ih možemo zamisliti, svojevremeno je ustvrdio Jantsch (1992:282). Da je to sustav subjektivnih dinamičkih odnosa, mahom ovisan o psihološkim faktorima, uvidjeli su i mnogi drugi znanstvenici koji su ispitivali mogućnosti drukčije ekonomske strukture, naročito s obzirom na promjenu odnosa prema okolini. Jantschu je pak izgledalo najvjerojatnijim i najpoželjnijim otvaranje prema sociokulturnoj evoluciji, proširenjem svijesti. Informacijska tehnologija pri tome ne bi služila samo upravljanju energetske i proizvodne procesima, nego prvenstveno diverzifikaciji naših vlastitih osobnih iskustava. Učenje ne bi bilo prilagodba izvedenim oblicima znanja, nego oblikovanje novih i živih odnošenja s mnogolikom zbiljom. U tom bi smislu ubrzanjem sociokulturnog procesa informacijsko društvo podiglo ekonomski proces na posve novu razinu. Prostorno–vremensko povezivanje, naime, može intenzivirati iskustvo sadašnjosti na praktički neograničen način, sve do izravnog dohvaćanja evolucijskog procesa. Otvorenost ka multirazinskoj svijesti jest ono što nas potvrđuje kao kreativna bića, to jest kao osobnosti (283–285).

6. KAD ĆE GRANICA POSTATI VIDLJIVOM?

Naše doba treba ponovnu potvrdu bitnih vrijednosti ljudskog života. Ne smijemo napustiti načelo individualne slobode, ali ga moramo okrijepiti učeći iz lekcija i opomena prošlosti. Uzročnost u ljudskim poslovima odviše je zamršena da bi je mogli razmrsiti i najumniji duhovi. Ali uvijek ima točka kad se moramo pouzdati u naše djelatne vrijednosti da bi se urgentne snage današnjeg svijeta mogle osloboditi u novim smjerenjima, napominje Robert M. MacIver u jednom od džepnih izdanja Polanyijeve *Velike transformacije* (1957:x–xi).

Ta nadasve važna knjiga, nastala u godinama Drugog svjetskog rata, presudna za razumijevanje političkih i ekonomskih izvora našeg vremena, veoma se rijetko spominje u važećoj politološkoj, ekonomskoj, sociološkoj ili historiografskoj literaturi, a još rjeđe u akademskim krugovima i nastavnim planovima tih disciplina.

Uzaludnim je izgledao njegov izvanredan napor da iscrpnim uvidima u nastanak moderne epohe dokaže da je ekonomski liberalizam krivo pročitao povijest industrijske revolucije, da se o društvenom zbivanju ne može prosuđivati samo s ekonomskog gledišta, te da nas vjera u spontani napredak mora učiniti slijepima za ulogu države u ekonomskom životu (29;33;37).

Samoregulirano tržište bilo je povijesna nepoznanica. Njegova uspostava zahtijevala je ništa manje nego institucionalno razdvajanje društva na ekonomsku i političku

sferu. Rad, zemlja i novac morali su postati roba iako to prirodno ne mogu biti. Njihov je robni opis posve fiktivan, ali je svejedno robna fikcija postala ne samo način njihove proizvodnje nego i organizacijsko načelo društva. Posljedice toga izvrtanja za život ljudi bile su užasne i morale su izazvati zaštitne protumjere. Društvena povijest koju Polanyi detaljno rekonstruira bila je rezultat toga dvostrukog kretanja: uzajamne nespojivosti institucija kao što su sustav nadnica i »pravo na život« (71–72;75;76;).

Moderno društvo otkrilo je samo sebe u liku paupera. Značenje života u složenom društvu zacijelo je moralo biti povezano i s duhovnim svijetom (81;84–85). Ako su radnici bili fizički dehumanizirani, vlasnici su bili moralno degradirani. Poistovjećujući se s tržišnim sustavom u razlikovanju spram političke države, ekonomsko se društvo premjestilo na temelje potpuno strane moralnom svijetu kojemu je politička zajednica još bila dijelom. Naizgled nerješivo pitanje pauperizma našlo je objašnjenje u naturalizmu. Siromaštvo je Priroda koja je preživjela u društvu, a njezina je fizička sankcija glad (102;115–116;117).

Može nam se učiniti danas nevjerovatnim, ali točno je ono što je utvrdio Polanyi: društvene su, a ne prirodne znanosti potakle mehaničku revoluciju koja je podvrgla prirodne sile čovjeku. Trijumf prirodnih znanosti bio je teoretski, bez praktičkog značaja. Strojeve su konstruirali neuki zanatlije, a ortodoksni ekonomisti tražili su u naturalizmu objašnjenje za golemu bijedu proizvođača. Ni Ricardo ni Malthus nisu shvatili da je ekonomsko društvo podvrgnuto zakonima koji nisu ljudski zakoni. Samo je jedan čovjek razumio teške kušnje toga vremena – Robert Owen, veoma upućen u praktičko poznavanje industrije i otvoren dubljom viziji (119;123;125;127).

Owen je inzistirao na društvenom podrijetlu ljudskih motiva. Do reforme ljudske svijesti može doći samo priznavanjem zbilje društva. Neuklonjiva granica slobode dana je nužnim ograničenjima koja su postavljena odsutnosti zla u društvu. Ta će granica postati vidljivom tek kad čovjek preobrazi društvo pomoću novih snaga što ih je stekao (128).

7. ISTINSKA POVIJESNA KRITIKA

Nije bilo ničeg prirodnog u vezi s *laissez-faireom*. To nije bila metoda da se nešto postigne; put ka slobodnom tržištu držan je otvorenim samo posredstvom rastućeg političkog intervencionizma. Još 1920. godine sve žrtve i odricanja smatrane su pravednom cijenom koju valja platiti za zdravlje državnog proračuna i nacionalne valute. Doktrina ekonomskog liberalizma ozbiljno je načeta tek 30–ih. Ipak je uspjela stvoriti iluziju da će nastajuće diktature, a ne njena načela, biti uzrok ekonomske kataklizme. Velika Britanija i Sjedinjene Države već su bile odstupile od monetarne ortodoksije. Prijelaz na socijalni i nacionalni protekcionizam, kako Polanyi uvjerljivo dokazuje, nije bio ništa drugo doli manifestacija opasnosti svojstvenih sustavu samoregulatornog tržišta (139;140;145).

No, i jedna druga ortodoksija, ne samo liberalna, mogla je biti zazorna spram Polanyijevo kritičkog uvida u političke i ekonomske izvore naše suvremenosti – ona koja je teoretski preuskim klasnim pristupom priječila cjelovit pogled na tržišno društvo i u funkciju koju je u njemu imao protekcionizam. Sudbina klasa češće je određena potrebama društva, nego što bi to bilo obrnuto. Klasni interes ne može pružiti zadovoljavajuće objašnjenje dugoročnog društvenog procesa, ne samo zato što

se društvena struktura mijenja, nego i zato što su klasni interesi prvenstveno socijalni, a ne ekonomski. Odnos jedne klase prema cjelini društva jest ono što ocrtava njezinu ulogu u društvenoj drami, drži Polanyi. Upravo zato što je tržište ugrožavalo socijalne, a ne ekonomske interese različitih presjeka pučanstva, mogli su se pripadnici iz ekonomski različitih slojeva u sukobljavanju s tom opasnošću naći zajedno (151–153; 155–156).

Socijalna nesreća prvenstveno je kulturna pojava, a ne ekonomska. Ona se ne može mjeriti podacima o dohotku i populacijskom statistikom. Uzrok propadanja je dezintegracija kulturnog okruženja žrtve, gubitak njezinog samopoštovanja i moralnih mjerila, a ne ekonomska eksploatacija. Ništa toliko ne zamučuje društvenu viziju koliko ekonomistička predrasuda. Ekonomske potrebe neće automatski ispuniti tu prazninu i učiniti da se život pokaže podnošljivim. Lako je razlikovati tržišta rada, zemlje i novca, ali nije lako razlučiti one dijelove u kulturi čiju samu jezgru čine ljudska bića. Tu su čovjek, priroda i proizvodna organizacija praktično jedno u kulturnoj sferi.

Golema industrijska postignuća tržišnog gospodarstva ostvarena su po cijenu velike štete nanesene supstanciji društva. Protivljenje pretvorbi zemlje u mobilnu pozadina je borbe između liberalizma i reakcije. Ta borba tvori političku povijest kontinentalne Europe devetnaestog stoljeća. Ekonomski liberalizam bio je povezan s liberalnom državom, ali zemljovlasnički interesi nisu bili u takvoj vezi. To je bio izvor njihove trajne političke važnosti, osobito s obzirom na alergičnost tržišnog sustava na bilo kakve pobune. Jedna od funkcija reakcije bila je podsjećati radne klase na njihovo mjesto u društvu kako ne bi zavladao panika na tržištima (185–187).

Povijest 1920-ih ne bi bila objašnjiva bez tog uvida, s pravom smatra Polanyi.

Tvrdoglavost kojom su ekonomski liberali, tijekom kritičkog desetljeća, podupirali autoritarni intervencionizam u službi deflatornih politika, rezultirala je slabljenjem demokratskih snaga. One su možda i mogle otkloniti fašističku katastrofu. Fašističko rješenje za izlaz iz slijepice ulice liberalnog kapitalizma postignuto je po cijenu odstranjenja svih demokratskih institucija. Revitaliziranje ekonomskog sustava praćeno je masovnim preodgojem prema zasadama političke religije koja je onespobila pojedinca za osobnu odgovornost u političkoj zajednici. Univerzalnost toga rješenja i njegove primjene baš kao i (sovjetskog) socijalizma ima korijen u nefunkcioniranju tržišnog društva. Zato je i bilo prisutno diljem svijeta. (233;237;239–240).

Historiografska pouka Polanyijeve knjige jest upravo u razlučivanju tog temeljnog kretanja od efemernih tendencija s kojima se ono stapalo, u raznim zemljama, s oblicima kontrarevolucije i nacionalističkog revizionizma. Ako su pojave fašističkog i sovjetskog režima i New Deal-a bile podudarne u odbacivanju *laissez-faire* načela, bitnost te sličnosti jest u konfliktu između tržišta i elementarnih zahtjeva organiziranog društvenog života. Riječ je o zahtjevima same ljudske prirode. Iz njezinog razumijevanja jedino i može proizići istinska povijesna kritika (244; 249).

8. KULTURNA PROTURJEČNOST KAPITALIZMA

S vidokruga ponovljene svjetske ratne katastrofe Polanyi nije dvojio da će se uskoro pojaviti temelji novog svijeta: ekonomska suradnja vlada i sloboda organiziranja nacionalnog života. Ipak, pomicanje industrijske civilizacije na novu netržišnu osnovicu nije mu se činilo nimalo osiguranim. Bio je svjestan dviju krajnjih opasnosti, institucionalnog vakuuma i mogućnosti gubitka ljudske slobode. Sa stanovišta ljudske zbilje, ono što se ima obnoviti razvlašćivanjem robne fikcije počiva u svim smjero-

vima protezanja društva, a ne samo u obrascu monetarnih i predstavničkih institucija. Svako kretanje ka integraciji u društvu moralo bi biti praćeno povećanjem slobode, svako planiranje jačanjem nepovredivih prava pojedinca (250–254; 258).

Pouzdanje da se svijet može nositi s tim pitanjima Polanyi je temeljio na trima konstitutivnim činjenicama svijesti zapadnjačkog čovjeka: spoznaji o smrti, spoznaji o slobodi i spoznaji o društvu. Prihvaćanje zbilje društva daje čovjeku nesavladivu hrabrost i snagu da ukloni svaku uklonjivu nepravdu i neslobodu (258A–B).

Njegov optimizam da će u sagledivoj budućnosti društvo ponovno zadobiti primat nad ekonomskim sustavom pokazao se preuranjenim. Kao što New Deal nije bio prvi korak ka postupnom nadvladavanju kapitalizma, nego prije ka njegovom stanovitom pomlađivanju, tako ni Bretton Woodski međunarodni poredak nije značio drugo doli novi način univerzalizacije kapitalizma. Polanyi je poricao mogućnost da će tako regulirani kapitalizam ikad moći nadići temeljnu proturječnost između društva i njegove ekonomije. Keynesianizam je bio tek vrlo ograničena »dekomodifikacija« rada pojedinca putem prava građanstva i transfera dohotka, dok se proces komodifikacije »društvenog« nastavljao podvrgavanjem cjelokupnog procesa društvene reprodukcije zahtjevima akumulacije kapitala. Štoviše, *welfare* kapitalizam bio je sada osviješteni projekt rekonstituiranja društva kao aglomeracije potrošača, a profitni motiv nastavio je dominirati ekonomskim procesom. Ni politička moć nije upotrijebljena za proširenje demokracije nad organizacijom proizvodnje, nego za još veće institucionalno razdvajanje ekonomike i politike – nedavno je retrospektivno ocijenio Hannes Lacher (1999: 347–353).

On navodi i niz drugih autora koji su danas posve suglasni u prepoznavanju bitnih uvjeta pod kojima je ostvaren mir Pax Americana. Dok je rješavala probleme zatvorene ekonomije, država blagostanja temeljne je probleme tržišne ekonomije prenijela na međunarodnu razinu. Ne samo eksternalizacijom svojih troškova na druge države i Treći svijet, nego i pojačanom komodifikacijom prirode. Ekološko iskorjenjivanje poraslo je eksponencijalno u intezitetu i zahvatilo doslovno čitav planet. Za *welfare* kapitalizam i njegov društveni ugovor uloga tržišta bila je središnja. Polanyi je tražio rješenje u »industrijskoj demokraciji« u kojoj nadzor nad proizvodnom djelatnošću ne bi više bio podložan profitnim obzirima (354–355).

Drugim riječima, poslijeratna zapadnjačka društva nipošto nisu bila gospodari svoje sudbine, njihova tržišta nisu bila podređena društveno definiranim ciljevima i vrijednostima. Tržišne snage mogle su nadići zaštitne mjere upravo zato što te mjere nisu dovodile u pitanje komodifikaciju novca i rada koja generira tržište kao društvenu snagu. Dok je to tako, dok ljudi ovise o »tržištu« za svoj kruh, oni ni neće moći uzeti sudbinu društva u svoje ruke. Politička moć nužno ostaje otuđena od njih i svijet stvari koje proizvode suprotstavljat će im se kao neosobni »imperativ« i »objektivni« zahtjev, napominje Lacher (356).

Te su temeljne istine već odavno spoznate, ali nisu uvažene. Univerzalizacija robnog oblika nameće pitanje: nije li granica savitljivosti pojedinca i prilagodljivosti ljudske kulture već dosegnuta? Dok robna fikcija postaje totalna, u punom je jeku zahtjev za ukorijenjivanjem neoliberalizma kako bi se globalno tržište sada nadopunilo komunalnim i državnim oblicima regulacije. Ponovno se zaboravlja da se tim putem ne može premostiti kulturna proturječnost kapitalizma, nego samo još više produbiti proturječnost između tržišta i društva (357).

9. DISTOPIJA

Nastanak istinski globalne ekonomije ne podrazumijeva protežanje zapadnjačkih vrijednosti i institucija na čitavo čovječanstvo. Naprotiv, pojava takve ekonomije značila bi da je došao kraj epohe zapadnjačke globalne supremacije. Izvorne moderne ekonomije Engleske, Zapadne Europe i Sjeverne Amerike nisu modeli novih tipova kapitalizma što ih je stvorilo globalno tržište. Zaista je pusta utopija danas zamišljati da će se ekonomski život svake nacije oblikovati na sliku i priliku američkog slobodnoga tržišta, nakon što je očito da je baš ono razbilo ne samo liberalnu kapitalističku civilizaciju, nego i dovelo do posve neobičnih varijanti kapitalizma kao što je onaj u današnjoj Rusiji, ili onaj što ga svijetom širi kineska dijaspora. Svjetska ekonomija u nastajanju nipošto ne može režim »demokratskog kapitalizma« učiniti univerzalnim (Gray, 1998: 4).

To danas ističe John Gray, jedan od najgorljivijih tumača i zagovornika liberalizma. Nije nimalo čudno što se baš on poziva na Polanyija. Zacijelo je naučio povijesnu lekciju, ne samo iz njegove knjige.

Polanyi eksplicitno govori o slomu civilizacije devetnaestog stoljeća, a implicitno o pretpostavkama jedne buduće civilizacije koja će se razviti na netržišnoj osnovi. Pri tome, utopija slobodnog tržišta kao razorna sila povijesnog kretanja nije izravno konfrontirana s njezinom distopijskom zbiljom iz koje se tek trebaju naslutiti mogući povijesni ishodi. Jesu li oni stvar pukog proricanja? I gdje će se i kako začeti?

Transnacionalne organizacije poput Svjetske trgovinske organizacije, Međunarodnog monetarnog fonda ili Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj i danas postavljaju iste utopijske ciljeve, s istim prosvjetiteljskim obrazloženjima zagovaraju jedinstveno univerzalno slobodno tržište. Ta utopija nikad ne može biti ostvarena, ali su posljedice njezinog slijeđenja itekako zbiljske. Primjerice, u Sjedinjenim Američkim Državama društveni se nadzor održava masovnim utamničenjima, obiteljskog života tamo više nema, a društvene nejednakosti nadilaze sve što je ikad bilo poznato u Latinskoj Americi ili bilo gdje drugdje.

To je lažna utopija, kaže Gray, baš kao što je bila i ona druga iz istog prosvjetiteljskog ishodišta koja je negirala svako tržište. Ona je to uspijevala pod cijenu nebrojenih ljudskih žrtava, totalitarnog terora, sveopće korupcije i apokaliptičkog uništenja okoline. Ova se može s njom mjeriti u prouzročnim ljudskim patnjama. O tome najbolje govori stotinu milijuna seljaka koji lutaju Kinom, deseci milijuna bez posla i mogućnosti sudjelovanja u društvu u razvijenim zemljama, ili sveopći porast organiziranog kriminala posvuda u svijetu (1–3).

Gray se ne bi nimalo iznenadio da sadašnji globalni ekonomski režim, kao posljedica tekuće politike, doživi potpun slom. Jer, oni koji umišljaju da se velike greške u postupcima povijesno ne ponavljaju, zaboravljaju da se ništa ne može naučiti zauvijek. Da bi se svjetsko gospodarstvo odista reformiralo, bilo bi nužno prihvatiti različitost kultura, političkih poredaka i tržišnih privreda. Prosvjetiteljska utopija univerzalne civilizacije pretpostavlja zapadnjačku supremaciju, dok pluralizam svijeta iziskuje institucije i vrijednosti koje će odgovarati njegovim mnogolikim kulturama, posebnim povijestima i izrazitim potrebama (16; 20).

Transnacionalne organizacije poput WTO–a posve su imune spram takvih nada-nja. Njihov credo imperativno zahtijeva stvaranje uvjeta koji će omogućiti da tržište

bude jedina organizirajuća sila u ekonomskoj sferi, i pod cijenu socijalnog kaosa i političke nestabilnosti. U tom cilju poticale su i uvjetovale programe socijalnog inženjstva zamašnih razmjera, koristeći se pri tome i raspoloživim tehnološkim inovacijama. Izazvane promjene, iščašenja ekonomskog i političkog života u mnogim zemljama, ireverzibilne su. Društvena podjela rada u cijelom svijetu temeljito je poremećena (18–20).

Graya ponajviše zabrinjava što glavne političke stranke gotovo u svim zemljama drže da tome nema alternative; što se javno mnijenje u politici, medijima i biznisu posve odvojilo od ljudskog podnošenja stvarnosti i što više ne razlikuju utopiju od zbilje (209).

10. »NOVA ZBILJA«

Neoliberalni programi uvode se diljem svijeta. Promjene u javnim politikama nisu tek ideološko nametanje koje bi se moglo otkloniti drukčijim izborom političkih stranaka. To je politička refleksija dublje preobrazbe, svjesno ograničavanje djelovanja nacionalne države u sferi društvene reprodukcije radi neobuzdane vladavine korporativnog privatnog vlasništva. Jedinstveno svjetsko tržište kojim upravlja prisilna snaga »ekonomske pravde« zacijelo će biti obilježeno povećanim strahom, siromaštvom i neslobodom. Ali baš zato, drži Gary Teel, otpor i alternativa ne smiju biti prepušteni da se razvijaju sami po sebi. Moraju postati predmetom svjesnog protudjelovanja koje će biti međunarodnog domašaja (Teel, 2000:5–7).

Globalizaciju Teel naziva drugom buržoaskom revolucijom. Prva je predstavljala stvaranje nacije–države i političku konsolidaciju kapitalizma. Druga je omogućila transformaciju nacionalnog režima akumulacije u globalni kapitalizam, s višestrukim implikacijama. Kapital postaje samostojan na globalnoj razini i stvara sustav globalnog upravljanja. Potčinjene klase i narodi svijeta nemaju dostupa do te razine upravljanja. Poticanje »demokracije« na nacionalnoj razini instrumentalizirano je za puko legitimiranje globalizacije: kao iluzija političkog izbora i formalno pokriće ekonomskog diktata. Iako u praksi koegzistiraju, tržišna i liberalna demokracija protuslovne su u načelu kao modeli alokacije resursa u društvu. S globalizacijom nadmoćnost ekonomske zasjenjuje političku alokaciju društvenih »dobara« i neutralizira političko izražavanje građana (155; 158; 159; 160).

Sadašnje geografsko restrukturiranje akumulacije dovodi u pitanje vlasničke odnose koji su važili u državi–naciji. Njezine specifičnosti, prirodne i povijesne, u tom su pogledu disfunkcionalne za proces globalizacije. Zato se potiču korporativna prava, a ograničavaju vlasničke povlastice nacionalnog kapitala i privatiziraju oblici kolektivnog ili društvenog vlasništva. Nacionalna povijest postaje irelevantna za globalnu budućnost i radikalnu komodifikaciju života. Globalna komodifikacija idejne sfere vodi nezadrživoj homogenizaciji ili hibridizaciji svjetskih kultura. Sintetička kultura naglo prodira posvuda i sa sobom donosi odvajanje od zbilje. Povijesnost znanja kao dio samoodređenja postaje nebitna. Pojedinaac svoje određenje nalazi u ekonomskom probitku, a društveni odnos razumije kao stvar racionalnog izbora (163–167).

Globalizacija je otvorila novu transnacionalnu podjelu između općeg i pojedinačnog i razvila dvostruku proturječnost između države i civilnog društva, uskrativši narodima svijeta izborno pravo u globalnoj areni. Nacionalne države, uz transnacio-

nalne korporacije, imaju pristup odnosima moći u matrici upravljačkih struktura, ali zastupaju korporativne više nego nacionalne interese. Tako se izgubila svaka veza između političkih prava na nacionalnoj razini i ekonomskih prava na globalnoj razini. Svijet se posve udaljio od onoga što je bio do ranih 1970-ih. Otuda potreba da se procijeni narav protutežnih zahtjeva i promisle načini kako ih ostvariti, u suočenju s tom »novom zbiljom«, ističe Teel (197-199).

11. TRANZICIJA SVJETSKOG SUSTAVA

Ideološko slavljenje globalizacije zapravo je labuđi pjev cjelokupnog povijesnog sustava. Gubitak nade glavni je simptom njegove duboke krize. Sva očekivanja vjerodostojnosti nacionalnog razvoja koja su se povezivala s pitanjem nadzora nad državnim strukturama sada nailaze na rasprostranjeni skepticizam. Ljudi više nisu optimisti glede budućnosti i gube strpljenje glede sadašnjosti, ali to ne znači da su napustili svoje težnje ka boljem društvu, napominje Wallerstein (2000: 31-32).

U proteklom desetljeću program neoliberalizma bio je uspješan. Znatno je oslabljena pregovaračka pozicija radnika, poreske stope su smanjene, usluge države nisu time bitno umanjene, a internalizacija troškova oštro je ograničena. Takav uspjeh ima dva neodvojiva ograničenja: dugoročno mora dovesti do drukčijeg položaja radnika, a vrlo brzo do ozbiljnog zaokretanja političke aktivnosti država. Kapitalističkim korporacijama država je mnogo potrebnija nego radnicima. Sada su njezine strukture u procesu opadanja. Tko će korporacije štiti od konkurentskih tržišta, ako se to nastavi, tko će im osiguravati financijske transfere i omogućavati eksternalizaciju troškova. Svjetska radnička klasa državama više ne daje legitimitet niti očekuje da će reforme zaista dovesti do zaustavljanja sve dublje globalne polarizacije, procjenjuje Wallerstein (42-44).

Kao vrhunski ostvarivač profita, mafija je uvijek bila sastavni element svjetskog sustava. Birokracija i političari slabih država, koji gube legitimitet kod svojih naroda, ne ustručavaju se povezati svoje interese s njom. Obični ljudi oslanjaju se ili na kolektivni utjecaj putem državnih mehanizama, ili na individualni pristup moćnima u svojstvu klijenata. Ili pak stvaraju kolektivne samoobrambene strukture okretanjem protiv države. Porast kriminala i etnički sukobi glavni su indikator državne delegitimizacije. Otvoreni rasizam dokaz je sloma posredničkih struktura i zakonodavstva. Sve to smanjuje osjećaj morala zajednice i izaziva egzistencijalni strah (45-51).

Wallerstein nagoviješta eksplozivnu erupciju, razdoblje račvanja, pojavu snažnih pokreta koji odbacuju fundamentalne premise kapitalističke svjetske ekonomije i mogućnost da postojeći sustav ima bilo kakvu crtu progresivnosti. Demokratizacija svjetskog naoružanja promijenila je prag sposobnosti da se nanese šteta njegovim strukturama. Svijet je polariziran ne samo ekonomski i društveno nego i demografski. Središnjim je zonama potrebna imigracija, ali one ne mogu prihvatiti onoliko ljudi koliko bi ih htjelo doći. Zato im postavljaju sve veće barijere koje su sve manje učinkovite. Bijeli paneuropski svijet postaje sve manje bijel i u društvenom smislu, tj. sa smanjenim političkim i socijalnim pravima u odnosu na »prave« državljane. Tako formula za civilni razdor nastaje u srcu kapitalističke svjetske ekonomije. Ishod je nepredvidiv (53-57).

12. UTOPISTIKA NA MJESTU UTOPIJE?

Utopija, lijeva ili desna, posljednje je što nam je potrebno. Potrebna nam je ozbiljna procjena povijesnih alternativa; svjesna, racionalna i realistična procjena ljudskih društvenih sustava, njihovih mogućih ograničenja i zona otvorenih za ljudsku kreativnost. To Wallerstein naziva utopistikom. On pod tim razumije pomirenje znanja iz znanosti, morala i politike o tome što trebaju biti naši sveobuhvatni ciljevi. Sad kad se sustav račva, otvara se transformacijsko vrijeme–prostor za utopistiku (5–6).

Kakav svijet i kojim putovima do njega? Wallerstein pokušava odgovoriti pitajući se što je suštinska racionalnost u kontekstu kraja izvjesnosti o neminovnom napretku. Takozvane socijalističke države nikad nisu bile autonomni entiteti. One su djelovale u sklopu kapitalističke svjetske ekonomije i nisu ni mogle predstavljati mehanizme alternativnog povijesnog sustava. Jednako tako ni liberalni ideal o najširem spektru individualnih sloboda nije bio ostvariv bez ugrožavanja tuđeg opstanka i jednakih prava drugih. I to sve zbog primata koji je pridavan neprekidnoj akumulaciji kapitala. Može li se sada osmisliti struktura koja će dati primat podizanju opće kvalitete života i u isto vrijeme nadzirati sredstva kolektivne prisile? Ako je pohlepa razarajuće osjećanje, a sadašnji je sustav ohrabruje i nagrađuje, moramo li zbog toga tvrditi da nije moguće slobodno društvo u kojem će pohlepa biti moralno obuzdana, kontravrijednostima ugrađenim u naš superego? Ako je učinkovitost poželjna, koji je to cilj u koji je ulažemo? – Wallerstein pokušava zacrtati put promišljanja utopistike, vjerujući da nijedno rješenje ne bi predstavljalo nesavladivu prepreku za ljude dobre volje, u okviru svjetskog sustava koji ne bi bio vođen akumulacijom kapitala (62–63;65;68).

Tri najveće posljedice klasne diferencijacije – nejednaka dostupnost obrazovanju, zdravstvenim uslugama i minimalni dohodak – mogle bi se nadići kad bi se te potrebe izuzele iz sustava pretvaranja svega u robu i staranje o njima povjerilo neprofitnim organizacijama. Riječ je o zbirnim troškovima za čiju podjelu postoje brojna rješenja i mimo komodifikacije. Procjenu društvenih troškova valjalo bi učiniti istinski kolektivnom baš sada kad raste društvena potražnja za demokracijom i jednakošću i kad su resursi sve ugroženiji i sve ograničeniji. Jedino što nije ograničeno jest potencijal ljudske kreativnosti, ali je on sputan strukturalnim teškoćama. Aktiviranje toga potencijala iziskuje povijesni zaokret za koji je potrebno povećanje faktora slobodne volje (71–75; 79).

Taj zahtjev pretpostavlja rekonstrukciju okvira znanja koja će nam dopustiti da shvatimo narav naše strukturne krize, a time i vrstu povijesnog izbora koji nam predstoji, ističe Wallerstein. Njegove sugestije ne bi valjalo shvatiti u smislu nekog teleološkog predodređenja, baš kao što ni utopiju ne bi valjalo poimati nedijalektički, naročito ne onu koja teži ljudskoj integraciji. Učinci polarizacije koji produbljuju nejednakost u svjetskim razmjerima i sami su uzrokovani višedimenzijским procesima koji pridonose i većoj međupovezanosti čovječanstva. No, to uviđaju prije povjesničari i antropolozi nego politolozi, sociolozi ili ekonomisti. Ljudska integracija pripada mnogo dubljoj i slojevitijoj dinamici u kojoj je pomicanje civilizacijskih središta tek *front stage* povijesti. Eurocentričko gledište više nije održivo, ali se održava globalizacijom koja je i sama jedna od posljedica modernosti. Zato se nejednakost može shvatiti ozbiljno samo ako se i ljudsku integraciju shvaća ozbiljno, napominje Pieterse pozivajući se i na Teilharda de Chardina koji je rastuću planetarnu demografsku gustoću povezivao sa sve većom »kompleksifikacijom« i kretanjem prema noosferi (Pieterse, 2000: 385–387;390).

13. TRANSCENDETALNI REALIZAM

Vodeća imena važeće ekonomske znanosti još uvijek bez razmišljanja potpisuju njezinu polaznu postavku da se sve ljudske preferencije mogu svesti na »korisnost«. Ni moralno zauzimanje po njima nije ništa drugo doli jedan od izvora psihičkog probitka. Držeći da su naše sklonosti nepromjenjiva konstanta ljudske prirode, oni u svojim modelima u zagrada stavljaju golemu ulogu povijesnih i kulturnih snaga koje ih određuju. Ta postavka ostavlja nas u predodži da smo kao osobe slobodniji nego što stvarno jesmo i onesposobljava nas da razumijemo snage koje nas oblikuju (Etzioni, 1999: 154–155).

No, svijet nije sačinjen samo od poslovnih događanja i naših osobnih iskustava i dojmova, nego su mu u podlozi strukture moći, mehanizmi i tendencije koje, bez obzira da li ih mi razaznajemo, vladaju zbivanjima. Zbilja nije samo empirijska i stvarna nego i zbiljska. Te se tri razine ontološki razlikuju, sinkronijski se ne poklapaju i nesvodive su jedna na drugu. Znanstveni cilj bi morao biti baš u tome da se prepoznaju dugotrajne strukture i pokuša transfakturno razumjeti njihov karakteristični način djelovanja (Lawson, 1998: 20–22).

O uvažavanju takvih elementarnih uvida jedva da ima spomena u svoj golemoj produkciji suvremene ekonomske znanosti. Tom se vladajućem pozitivizmu Lawson suprotstavlja kad drži da je za kritičko zbiljsko razumijevanje preobrazba društvenih struktura izvodljiv cilj, ako se kroz tu preobrazbu pruža i zbiljska mogućnost ljudske emancipacije. Društvena bi znanost, dakle, morala biti u stanju prepoznati diskrepanciju između društvenih ciljeva i općih vjerovanja i očekivanja u vezi s njima. Tu diskrepanciju valja objasniti odgovarajućim uzrocima. Tek tada se može govoriti o racionalnoj, intencionalnoj i socijalnoj transformaciji, prvenstveno preobrazbom prakse o kojima relevantne strukture ovise. Mogućnost emancipatorske društvene promjene zahtijeva ne samo da dijelimo zbiljske potrebe i interese, nego da smo o njima i osvješteni (277–279).

Sve što ekonomska znanost uzima kao datost – dispozicije ekonomskih aktera u ahistorijskim kategorijama – paradoksalni je proizvod duge kolektivne povijesti koja se neprestano reproducira u individualnim povijestima. One su upisane u socijalnim i kognitivnim strukturama, to jest u praktičkim shemama mišljenja, percipiranja i djelovanja što ih je povijest prenijela institucijama. Amnezijom povijesne geneze ekonomska znanost zagovara neposrednu nagodbu »subjektivnog« i »objektivnog«, dispozicije i pozicije, anticipacije i prilike (Bourdieu, 2000: 16).

Svojevrsnom etičkom revolucijom, ekonomija se svojedobno konstituirala u objektivnosti jednog odvojenog svijeta kojim vladaju zakoni interesnog računa i neobuzdane utrke za profitom, pa se i u ekonomskoj teoriji ta socijalna odsjećenost i praktička apstrakcija prešutno uzima kao načelo konstruiranja njezinih predmeta. Ona ne može uvidjeti da najtemeljnije ekonomske dispozicije kao što su ljudske potrebe i sklonosti nipošto nisu egzogene te da one ne ovise o nekoj univerzalnoj ljudskoj prirodi, nego su endogene i povijesno ovisne (18; 20).

Tako i neoliberalna ekonomija svoja obilježja duguje jednom određenom društvu i ukorijenjena je u njegovom sustavu vrijednosti i vjerovanja. Njezina logika teži da se nametne cijelom svijetu posredstvom međunarodnih instancija i nacionalnih vlada kojima one izravno ili neizravno diktiraju načela »upravljanja«. Zato, za Bourdieua, istinski predmet istinske ekonomije društvenih praksi nije ništa drugo nego ekonomija uvjeta proizvodnje i reprodukcije aktera i institucija, to jest njihove ekonomske, kulturne i socijalne proizvodnje i reprodukcije (22–23; 25–26).

Ta sintezna formulacija dovoljno je obuhvatna za jednu moguću rekonstrukciju okvira suvremenog znanja ako se njezine teoretske implikacije razumiju kao zahtjev za kritičkim eksplikacijama specifičnih pojmovnih/spoznajnih sklopova u integrirajućim/dezintegrirajućim procesima suvremenog svijeta.

14. ZA OBNOVU ASOCIJACIJA

Radna snaga ne mora biti roba na tržištu, tek je specifičnost kapitalističkih tržišta čini robom koja se kupuje i prodaje. Različite vrste razmjene imaju i različite etičke implikacije. Ako dobrovoljno poklonim dijelove svoga tijela za presađivanje, to neće izazvati zazor kao kad bih ih prodao. Ili, kad bi netko komercijalnim ugovorom uzeo u zakup nečiju maternicu.

Tržišna ekonomija podrazumijeva društveni i institucionalni sporazum putem kojeg se dobra regularno proizvode i distribuiraju, podložno ugovornom obliku razmjene kojim se novac i pravo vlasništva nad dobrima transferiraju među akterima. Dobra ne moraju biti materijalna, mogu biti i vještine, obavijesti, znanja i radna sposobnost. Odluke o kupnji/prodaji nisu predmet moralnih obzira niti zadiru u pitanje što je za koga dobro. Zato bi paradoksalno izgledala uputa da dobro žive upravo ona društva koja dobrobit ni ne uzimaju kao cilj svoga ekonomskog i političkog života (O'Neill, 1998: 4–6).

Moglo bi se dokazivati da znanstvene teorije i informacije nemaju takva svojstva koja bi ih činila izrazito neprikladnim artiklima za tržište. No, uopće se ni ne radi o tome, kaže John O'Neill, nego o tome da tržište nije prikladno za znanstvenu praksu. On ima tri argumenta za tu svoju tvrdnju. Ponajprije, tržišni je mehanizam nespojiv sa otvorenom komunikacijom koja je preduvjet za rast znanja. Zatim, tržište kao institucionalni okvir razdvaja vanjsku nagradu znanstveniku za njegov doprinos od vrijednosti njegova doprinosa razvoju znanosti. I najposlije, privatno vlasništvo u znanosti potkopava predanost znanstvenoj praksi (151–152).

Tržište, naime, ohrabruje potajnost koja je neprijateljska spram otvorenosti u znanosti i pretpostavlja da vlasnik prava ima pravo isključiti druge iz znanstvene komunikacije. Razvoj znanstvenog znanja ovisi upravo o objavljivanju rezultata znanstvenog istraživanja kako bi oni mogli biti kritički javno propitani od kompetentnih sudaca te onda i prihvaćeni u znanstvenoj zajednici. Znanost jest kompetitivni pothvat, ali je to kompeticija među pojedincima, ili skupinama, pred tom zajednicom (153).

Zato je tržište najmanje prikladan evaluator znanstvenog rada. Ono je u stanovitom smislu egalitarna institucija koja u određivanju vrijednosti dobara vodi računa prvenstveno o potencijalnoj potražnji, pa svojstva i preferencije pojedinaca izjednačava kriterijem njihove sposobnosti plaćanja. Pri tome obaviješten ili neobaviješten sud jednako prolazi, akteri ionako odlučuju sami za sebe. Suprotno tome, znanost je u tom smislu neegalitarna: samo određeni sud važi. Sud onih koji nemaju zahtijevanu kompetenciju jest irelevantan.

Vrijednost koju neka teorija može imati za razvoj znanstvenog znanja ne može se, dakle, na primjeren način dovesti u vezu s njezinom tržišnom vrijednošću. Ta je uvijek instrumentalna, to jest mjeri se neposrednom upotrebljivošću. Tržište je skloni istraživanju s neposrednom primjenom. Ono je nesklono fundamentalnom istraživanju s

dugoročnim značenjem kojim se generiraju izvori i zalihe javnog znanja. Znanje pak, kao interno dobro znanstvene zajednice, otvoreno javnosti, vezano je s referencijom na vlastitu autonomnu djelatnost, a ne s eksternim vrednovanjem u funkciji bogatstva i moći. Ukoliko su znanstvene institucije kadre podržati znanstvenu praksu i kad je riječ o vlasništvu, dok je sustav razdiobe vlasništva putem tržišta za to posve neprikladan (156–157).

Ta spoznaja morala bi potaći obnovu posredničkih društvenih institucija i asocijacija koje njeguju takva interna dobra i koje raspoložu vlastitim sredstvima nadzora kvalitete i distribucije informacija. Upravo je ta asocijacijska sfera i najviše danas ugrožena, podjednako od države i od komercijalnog društva, ocjenjuje O'Neil (159).

15. REALIZAM PESIMISTIČKOG OPTIMIZMA

Ulrich Beck je neoliberalnu utopiju slobodnog tržišta nazvao vrstom demokratske nepismenosti. Tržište kao ekonomski oblik sposobno je za život samo u međusobnom djelovanju s materijalnom sigurnošću, socijalnim pravima i demokratskom državom koja ih štiti. Sada, kad s krajem radnog društva te pretpostavke nestaju, s kobnim i mračnim raspoloženjem što ga je stvorio tehnološki napredak u produktivnosti rada, a i zbog svjesnosti o ekološkoj destrukciji, zaokret ka začecima samodjelatnog političkog društva, čini mu se, odista je moguć (Beck, 2000:4;15–16).

»Prvoj modernosti« s gusto ispletenom institucionalnom strukturom suprotstavlja se danas »druga modernost« čije su konture još posve nejasne. Potreban je pojmovni okvir kojim ćemo novu zbilju prepoznati u njezinoj specifičnosti, a nećemo je kao nenormalnost gurati pod tapet normalnosti. Za deset godina svega će polovica ekonomski aktivnog stanovništva biti zaposlena u redovitom radnom vremenu, a druga polovica snalazit će se na **brazilski način**, to jest zarađivat će za preživljavanje u posve neizvjesnim uvjetima. O kakvoj će se demokraciji tada moći govoriti?

Središnji znanstveni i politički problem druge modernosti jest u tome što današnja društva na taj izazov moraju odgovoriti na svim razinama odjednom. Iluzorno je govoriti o budućnosti rada, a ne i o budućnosti nacije–države i države–blagostanja, ili o navodnom prestanku važnosti politike. Slijep je svaki onaj koji govori o kolapsu bez novog otvaranja, baš kao što je naivan svaki onaj koji govori o novom otvaranju a ne vidi slom, drži Beck (2;17–18).

Nije više riječ o promjeni u društvu, nego o promjeni društva, cjelokupnog društva, o promjeni osnove svih modernih društava. Ta se promjena zbiva usprkos činjenici da ide na štetu najveće većine i u korist elitne manjine globalnih igrača. Taj prijelaz iz prve u drugu modernost još uvijek se zbiva unutar »kapitalističke modernizacije« koja se sada oslobađa okova nacionalne države i države blagostanja, dovodeći u pitanje cjelokupno poimanje modernosti ukorijenjeno u europskom prosvjetiteljstvu. To je epohalna promjena u kojoj nestaju samorazumljive ideje – teritorijalnosti spram globalizacije, pune zaposlenosti u odnosu na radno društvo, fiksne zajednice i hijerarhije u odnosu na individualizaciju, »prirodne« podjele rada između muškarca i žene u odnosu na spolove i rod i bezgraničnog rasta u odnosu na ekološku krizu (22–23).

U tom prijelazu globalizacija se doživljava kao nešto što dolazi izvana, što briše političko–moralno–ekonomsku »podsvijet« na kojoj je počivala moderna nacionalna država. Ali to je samo zato što se teritorijalnost društvenog i političkog još ne dovodi

u pitanje. Nekako se razumije da je svjetsko društvo društvo društava, koje u sebi sadrži sve nacionalno–teritorijalne društvene blokove. Ali se još ne uviđa da ih ono i transcendira. Globalizacija odista ugrožava nacionalnu suverenost i identitet »domovine«, i to ne otvorenim rivalstvom, osvajanjem ili podvrgavanjem, nego »subverzivnim« intenziviranjem ekonomske ovisnosti, transnacionalnim odlučivanjem i multinacionalnim utjecajima. Stoga teritorijalno shvaćanje globalizacije ide zajedno sa supstancijalno–esencijalističkim razumijevanjem društva, kulture, nacije i identiteta. U paradigmi druge, refleksivne modernosti bitna je upravo deteritorijalizacija društvenog. Ekonomika, politika i način života tjeraju preko starih nacionalnih granica, a da mi i nismo spremni u našem mišljenju i djelovanju shvatiti da su udaljenosti pale, da svijet postaje sve skućeniji, ne zbog porasta populacije, nego zbog kulturnih učinaka koji neumoljivo približuju daleko i tuđe (25–26).

Globalna ekonomija počiva na sposobnosti da ždere udaljenost i da u realnom vremenu organizira fragmentirane radne procese u planetarnu cjelinu. U transnacionalnoj igri moći, teritorijalna snaga organizacije nadigrana je i nadomještena nečim što se može nazvati transnacionalnom moći izvlačenja, koja djeluje u širem »prostoru« moći. Zato je prisutna i tamo gdje globalizacija još nije postala »stvarna« po stranim ulaganjima ili transnacionalnim trgovinskim vezama, ali se već osjeća kao mogućnost diktiranja: što će se pojaviti na stranicama novina ili u glavama ljudi (27).

U takvom suočenju sa zbiljom Ulrich Beck je kadar razaznati izgled jednog novog, u političkom smislu translokalnog i transnacionalnog, civilnog društva.

16. UZVRATNA SLIKA

Oproštaj od radnog društva i od rada kao mjere vrednovanja ljudskog moralnog bića bit će lakše preboljeti ako se znade prema čemu se kreće, ako se na horizontu ukaže dohvatljiv cilj koji će pomoći da se prevlada pragmatički skepticizam i probude nade za boljitak. Oni koji žele pobjeći od općinjenosti radnim društvom moraju ući u političko društvo povijesno novog smisla koje će ideji građanskih prava i transnacionalnog civilnog društva dati materijalni oblik. Prvi korak u tom smjeru jest civilni rad. Ali ne kao oblik dragovoljne neplaćene obveze, nego kao neplaćeni rad koji se nagrađuje građanskim novcem i koji je stoga društveno priznat i vrednovan. Taj novac građana nije mjera svih stvari kao u društvu novca, nego količina koja dostaje za život. Civilni rad oslobodio bi ljude brige za svakidašnji kruh i za osobnu budućnost i u tom bi smislu mogao biti i državom potvrđen izlaz iz tržišta (126).

Civilni rad ima socijalno kohezijsko značenje i omogućuje mnogo sadržanije ostvarivanje političke slobode. Ona se više ne svodi na povremene izbore nego uključuje obrazovanje, zbiljsko demokratsko iskustvo, građansku svijest, budan i aktivan život zajednice. Samoorganizirani rad sve što treba napraviti i kako treba napraviti daje u ruke onima koji će to stvarno napraviti. Politički značaj civilnog rada ogleda se i u javnoj podršci neovisnosti samodjelatnih pojedinaca koja dolazi do izražaja u njihovom autonomnom sudjelovanju i organiziranju. Poduzetništvo može i mora biti povezano s radom za zajedničko dobro. Riječ je o inovaciji koja omogućuje inovaciju, oblikujući i šireći kulturu kreativnosti (127;129).

U svojoj embrionalnoj viziji poslijeradnog društva, kojom pokušava odgovoriti na pitanje kako prekinuti začarani vrijednosni krug sveopće komodifikacije, Beck anti-

tetički suprotstavlja priručne pojmove ponešto i na užtrb temeljitijeg uočavanja dubinskih zbivanja. Time više nastoji mobilizirati javno mnijenje nego osigurati vjerodostojnost znanstvenog uvida. Ipak, u bitnim spoznajama ne griješi. Utopija slobodnog tržišta odista vodi podjeli i destrukciji društva baš zato što ne ostavlja nikakve nade za emancipaciju. Okvir kojim se dijelio svijet na visokorazvijene i nerazvijene zemlje više ne važi, jer se i nezapadna društva nalaze pred istim vremenskim i prostornim horizontom kao i zapadna. Stoga bi odista bilo pogrešno nezapadne zemlje isključivati iz analize zapadnog društva, i s obzirom na povijest i s obzirom na suvremenu zbilju, osobito Europe. Štoviše, u tom smislu stoje riječi Shalinija Randerie koje Beck i sam navodi: »treći svijet« u mnogo čemu uzvraća Europi sliku njene vlastite budućnosti (122).

Temeljito promišljanje te budućnosti više ne može mimoći pitanje **Kamo čovjek smjera?** Evolucijski zahtjev za prijelazom u stadij njegova unutarnjeg razvitka povijesno je zakočen organizacijom suvremenog društva. Emancipirati ljudski duh od autoriteta formaliziranih sustava i kvantitativnih mjerila znači razvlastiti robnu fikciju koja je zavladała svim razinama društvenog postojanja. To će postići samo onaj povijesni subjektivitet koji razaznaje evolucijsku činjenicu da se budućnost čovjeka račva između komodifikacije prirode i jačanja stvaralačke sposobnosti ljudskog roda.

LITERATURA

- Ayres, R. U. (1994). **Information, Entropy, and Progress: A New Evolutionary Paradigm**. New York: AIP Press
- Ayres, R. U. (1996). Limits to the growth paradigm. **Ecological Economics** 19. Elsevier Science B.V.
- Beck, U. (2000). **The Brave New World of Work**. Frankfurt / New York: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2000). **Les structures sociales de l' économie**. Paris: Edition Seuil.
- Daly, H. E. (1995). On Nicholas Georgescu-Roegen's contribution to Economics: An obituary essay. **Ecological Economics** 13. Elsevier Science B.V.
- Etzioni, A. (1999). **Essays in Socio-Economics**. Berlin Heidelberg: Springer Verlag.
- Foucault, M. (1984). What Is Enlightenment? U: Rabinow, P. **The Foucault Reader**. Penguin Books.
- Georgescu-Roegen, N. (1971). **The Entropy Law and the Economic Process**. Cambridge Massachusetts / London: Harvard University Press.
- Goonatilake, S. (1999). A post-European century in science. **Futures** 31.
- Gray, J. (1998). **False Dawn: The Delusions of Global Capitalism**. New York: The New Press.
- Jantsch, E. (1992). **The Self-organizing Universe: Scientific and Human Implications of the Emerging Paradigm of Evolution**. Oxford / New York / Seoul / Tokyo: Pergamon Press.
- Kompanichenko, V. N. (1994). The Cycle and Meaning of the Existence of Humankind. **Futures Vol. 26. No. 5**. Butterworth-Heinemann Ltd.
- Lacher, H. (1999). Embedded Liberalism, Disembedded Markets: Reconceptualizing The Pax Americana. **New Political Economy Vol. 4 No. 3**. Levittown: Carfax Publishing, Taylor & Francis Ltd.

- Lawson, T. (1998). **Economics and Reality**. London / New York: Routledge.
- Lazada, G. A. (1995). Georgescu-Roegen's defense of classical thermodynamics. **Ecological Economics 14**. Elsevier Science B.V.
- Malaska, P. (1994). Progress, nature and technology in late-modern transition. **Futures Vol. 26 No. 5**. Butterword-Heinemann Ltd.
- O'Neill, J. (1998). **The Market : Ethics, knowledge and politics**. London / New York: Routledge.
- Pieterse, J. N. (2000). Globalization and human integration: we are all migrants. **Futures 32**. Elsevier Science Ltd.
- Polanyi, K. (1957). **The Great Transformation : The Political and Economic Origins of our Time**. Boston: Beacon Press.
- Sagasti, F. (2000). The twilight of the Baconian age and the future of humanity. **Futures Vol. 2 N. 6**. Pergamon.
- Sardar, Z. (1994). Conquest, chaos and complexity : The Other in modern and postmodern science. **Futures 26(6)**. Butterworth-Heinemann Ltd.
- Teeple, G. (2009). **Globalization and the Decline of Social Reform: Into the Twenty-first Century**. Aurora, Ontario: Garamond Press. Humanity Books.
- Wallerstein, I. (1998). **Utopistics or Historical Choices of the Twenty-First Century**. The New Press. (beogradsko ćirilisko izdanje: Grafiprofs, 2000).

GREAT TRANSFORMATIONS

Matko Meštrović

Institute of Economics, Zagreb

Summary

The geobiosocial evolution of the Earth announces the stage of noosphere as the flourishing of mankind and the realization of every person's inner potential. Such civilizational maturation of the human race implies the emancipation of human spirit from the authorities of formalized systems and quantitative standards. This means a broadening of the epistemological horizon and a deep transformation of the weltanschauung. Only the accelerated opening towards the sociocultural evolution can raise the economic process to a higher level. Yet, this direction has been historically blocked by the organization of the modern / postmodern society based on the principle of gain and profit.

The arguments for the stated theses have been collected transdisciplinary and presented diachronically. Added are also the insights into the changes of modern enlightenment thought and its recent criticism, which resist a general commodification.

Key words: *evolution, entropy, economics, noosphere, epistemological survey, historical criticism, civilization, dystopy, utopia, reality, goods fiction, emancipation, civil society*

GROSSE TRANSFORMATIONEN

Matko Meštrović

Ökonomisches Institut, Zagreb

Zusammenfassung

Die geobiosoziale Evolution der Erde kündigt das Stadium der Noosphäre als die Blütezeit der Menschheit und die Realisierung des inneren Potenzials jedes Menschen an. Solche zivilisatorische Reifung des Menschengeschlechtes setzt die Emanzipation des menschlichen Geistes von den Autoritäten formalisierter Systeme und quantitativer Maßstäbe voraus. Dies bedeutet zugleich eine Erweiterung des epistemologischen Horizontes und eine tiefe Veränderung der Weltanschauung. Nur das beschleunigte Öffnen gegenüber der soziokulturellen Evolution kann auch den ökonomischen Prozess auf eine höhere Ebene bringen. Jedoch ist diese Richtung historisch gebremst, und zwar durch die Organisation der modernen/postmodernen Gesellschaft, die auf dem Prinzip des Profits und Gewinns beruht.

Die Argumente für die vorgelegte These wurden transdisziplinär gesammelt und diachronisch präsentiert, und zwar zusammen mit den Einsichten in die Veränderungen des modernen aufklärerischen Denkens und seine rezente Widerlegungen, die sich einer allgemeinen Kommodifikation entziehen.

Grundausrücke: *Evolution, Entropie, Ökonomie, Noosphäre, epistemologischer Umfang, historische Kritik, Dystopie, Utopie, Utopistik, Wirklichkeit, Warenfiktion, Emanzipation, zivile Gesellschaft*